

## Григорій ПІВТОРАК

Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України  
вул. Грушевського, 4, м. Київ, 01001, Україна  
Електронна пошта: muzling@ukr.net  
<https://orcid.org/0000-0002-0646-694X>

### ЩЕ РАЗ ПРО ВІК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті висвітлюється походження та рання історія української мови. Наголошено на тому, що вона почала формуватися синхронно з іншими слов'янськими мовами після розпаду в середині I тис. н. е. праслов'янської етномовної спільності. Хоч про найдавнішу історію слов'ян та їхню мову достовірних відомостей немає, проте гіпотетично вона може бути реконструйована комплексними дослідженнями стародавніх археологічних культур та лінгвістичних даних. Важливим є також те, що за свідченням історії, кожна етноплемінна спільнота, як правило, мала свою мову. Згідно з науковими даними, слов'яни з'явилися на історичній арені не раніше кінця III тис. до н. е. на широкому європейському просторі від Вісло-Одеського басейну на заході до нижніх течій лівих приток Дніпра на сході й від Прип'яті на півночі до зони степів на півдні. Отже, весь східний ареал прабатьківщини слов'ян містився в межах сучасної України. Археологічним еквівалентом первісних слов'ян, на думку багатьох дослідників, була тшинецько-комарівська культура XV–XI ст. до н. е. Після неї на зазначеній території змінилася низка праслов'янських землеробсько-тваринницьких археологічних культур. Від V–VI ст. н. е. простежується їхня безперервна спадкоємність. Протягом VII–VIII ст. виникли переважно праукраїнські союзи племен державницького типу, у процесі консолідації яких сформувалася ранньоукраїнська держава Русь (Київська Русь). В історії української народнорозмовної мови виділяються три етапи: сприйняття і засвоєння праслов'янської етномовної спадщини (VI–VII ст.), наявність мовних особливостей дописемного періоду (VIII–X ст.), поява нових переважно фонетичних рис, зумовлених занепадом редукованих (ультракоротких) **o** та **e** (писемно **ъ** та **ь** — кінець XI – перша половина XII ст.).

Ключові слова: слов'яни, археологічна культура, прабатьківщина слов'ян, праслов'янська мова, етноси, етногенетичні процеси, анти, склавини, праукраїнці, етногенез, глотогенез, культурна неперервність, племінні союзи, етномовна спадщина.

У суспільно-політичних умовах сучасної України як незалежної демократичної держави вже понад чверть століття не згасає неослабний інтерес широкої громадськості до об'єктивної й правдивої історії українців та

Цитування: Півторак Г. Ще раз про вік української мови. Мовознавство. 2025. № 3. С. 5–21. <https://doi.org/10.33190/0027-2833-342-2025-3-001>

Citation: Pivtorak H. (2025). Sheche raz pro vik ukrainskoi movy [The problem of the age of the Ukrainian language reexamined]. Movoznavstvo, (3), 5–21. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.33190/0027-2833-342-2025-3-001>



Стаття опублікована за ліцензією CC BY-SA 4.0 (<http://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/>)

української мови, її витоків, основних етапів розвитку, її місця серед інших слов'янських мов, а також перспектив її майбуття в складному й суперечливому світі.

У цій галузі ми вже маємо добру традицію наукових досліджень і вагомі здобутки істориків та філологів як минулих віків, так і нашого часу. Наприкінці XX і на початку XXI ст. стали з'являтися праці, у яких історія української мови досліджується в нерозривному зв'язку з історією її носіїв, тобто українського народу. Це надало науковим констатаціям чіткішої локальної і темпоральної визначеності.

Для українців проблема свого походження та рідної мови здавна мала не тільки велике наукове, але й політичне значення, яке особливо загострилося в наш час, коли політична й церковна еліти Росії на чолі з її президентом наполегливо ставлять під сумнів існування їх як окремого народу і взагалі існування української історії, мови, культури й навіть підстав для самостійної державності.

За таких умов завдання українських науковців, журналістів, усіх національних засобів масової інформації рішуче й послідовно протиставляти московській брехні, фальсифікаціям, злісним вигадкам і наклепам історичну правду. Адже об'єктивні наукові досягнення в галузі етно- і глотогенетичних досліджень засвідчують зовсім іншу картину походження східнослов'янських народів та їхніх мов, ніж та, яку впродовж багатьох десятиліть пропагували і нав'язували нам спочатку царські, а потім радянські ідеологи та політики про якусь давньоруську народність як «спільну колиску» росіян, українців та білорусів і їх нібито споконвічну дружбу. При цьому уявлення про східних слов'ян до появи «колиски» було *terra incognita*, а всі наступні етапи їхньої історії нахабно сфальсифікували.

У світовій славистиці існує консенсус щодо того, що слов'яни з'явилися на історичній арені не раніше кінця III тис. до н. е., тобто приблизно чотири тисячі років тому на широкому європейському просторі від Вісло-Одеського басейну на заході до нижніх течій лівих приток Дніпра Сули, Псла та Ворскли на сході й від Прип'яті на півночі до зони степів на півдні [Рыбаков 1981a : 230– 232].

Про найдавнішу історію слов'ян достовірних відомостей немає, проте відтворити її гіпотетично допомагають археологічні свідчення та лінгвістичні дані. У своїх дослідженнях археологи оперують не окремими ізольованими фактами, а цілим комплексом фактів і явищ матеріальної культури, що дає змогу встановити як їх узаємозв'язок, так і походження [Седов 1970 : 6]. Тому в більшості навіть поліетнічних культур завжди можна виявити локальні варіанти, простежити їх спадкоємність і порівняти з окремими етнічними групами. Важливим є також те, що за свідченням історії, кожен етнос, як правило, мав свою мову. Відхилення від цього правила траплялися дуже рідко й на історичний процес практично не впливали.

Для дослідження історії українського етносу та його мови істотне значення мав той факт, що східна частина прабатьківщини слов'ян споконвічно містилася виключно на території сучасної України. Тому деякі історичні та культурологічні процеси, що відбувалися в цьому ареалі протягом багатьох віків, могли мати певну дотичність до українського етно- та глотогенезу, проте шукати предків українців у найдавніших праслов'янських археологічних культурах немає жодних підстав.

Наявна в сучасній археології локалізація ранніх індоєвропейських етносів Центральної та Східної Європи, яку ми тут не розглядаємо, схематична й дуже умовна, оскільки дослідникам постійно доводилося зважати на рухомість етнічних ареалів, на співіснування різних етносів навіть у межах одного ареалу, на розмитість і нестійкість давніх етнічних меж і взаємопроникливість етнічних територій, зокрема й праслов'янської [Трубачев 1974 : 60–61; 1982 : 12, 24]. Однак на певну вірогідність припущуваної локалізації цих етносів указують ранні балто-дако-фракійські, ілірійсько-слов'янські, кельто-слов'янські, праїталійсько-слов'янські зв'язки, встановлені за лінгвістичними даними й гіпотетично віднесені до III тис. до н. е. [Топоров : 43, 81–82; Трубачев 1968 : 276–278, 284; 1982 : 17–19; Golab 1972 : 53–55; 1977 : 16].

На середину II тис. до н. е. етноплемінна карта Європи стабілізувалася і консолідувалися споріднені племена. На територіях, що раніше займали племена індоєвропейської культури шнурової кераміки, сформувалися нові племінні групи. Серед них за своєю культурою й, очевидно, етнічним складом близькими були тшинецькі племена на території сучасної Польщі (назва — від могильника поблизу м. Пулави) та споріднені з ними комарівські племена (від с. Комарів Галицького району на Івано-Франківщині). Протягом XV–XI ст. до н. е. ці племена заселяли сучасну територію Північної України, Південної Білорусі та Східної Польщі і, на думку багатьох дослідників, були першими праслов'янами — попередниками західних і східних слов'ян. Рештки їхньої матеріальної культури отримали в археології назву тшинецько-комарівської культури.

Згідно з комплексними археолого-лінгвістичними дослідженнями, на своїй праатьківщині слов'янська людність складалася з багатьох племен, які жили в різних природно-кліматичних умовах, мали певні відмінності в матеріальній і духовній культурі, проте спільного в них було набагато більше, ніж розбіжностей. Прадавні слов'яни розмовляли близькоспорідненими діалектами, що дало науковцям підставу умовно назвати їх праслов'янською мовою.

Комарівці — це перші праслов'янські племена на території нашої країни. Вони займали майже половину сучасної України на північний захід від умовної лінії Новоселиця на Буковині — Тульчин — Тетіїв — Богуслав — Канів — Прилуки — Талалаївка — Ворожба, тобто заселяли в основному Полісся та Лісостеп — землі, багаті лісами й пасовиськами, сприятливі як для хліборобства, так і для скотарства [Горнунг : 3, 4, 49, 107; Рыбаков 1978 : 183].

Проіснувавши майже пів тисячоліття, комарівська культура в південній частині сучасного лісостепового Правобережжя України від Середнього Дніпра до Збруча поступово трансформувалася в споріднену, але самостійну слов'янську хліборобську білогрудівську культуру (від назви білогрудівського лісу на Поділлі). Вона існувала протягом XI–IX ст. до н. е., а після неї український правобережний лісостеп між Верхнім Дністром і Дніпром південніше умовної лінії Житомир — Київ — басейн Тясмина й Росі — нижня течія Ворскли впродовж IX–VII ст. до н. е. заселяли численні хліборобсько-скотарські групи племен, які в археології іменуються племенами чорноліської культури (від назви городища в Чорному лісі у верхів'ях Інгульця на Кіровоградщині) [Тереножкин : 200; Рыбаков 1979 : 142, 226]. На думку Б. О. Рыбакова, це також були ранньослов'янські племена [Рыбаков 1978 : 189–190; 1981б : 224–225; 1981а : 58, 63; 1982 : 16].

Чорноліські племена успадкували білогрудівські культурні традиції і на початку залізного віку досягли високого ступеня економічного та культурного розвитку. Чорноліське населення мало високорозвинену усну народну творчість, яка в міфологічній формі відбивала історію племен на Середній Наддніпрянщині й Надбужжі протягом майже тисячоліття. Дещо трансформовані чорноліські міфи X–VII ст. до н. е. збереглися у фольклорі східних слов'ян аж до XX ст. [Рыбаков 1979 : 215–216; 1981б : 227; 1982 : 24–25].

Можна припустити, що в період тшинецько-комарівської й особливо білогрудівської та чорноліської культур завершилося формування основних ознак праслов'янської мови, які відокремили її від інших індоєвропейських мовних систем, а також намітилися провідні тенденції подальшого мовного розвитку. Найістотніші мовні зміни, що відбувалися в той час, були загальнослов'янськими й охоплювали мовлення всіх слов'янських племен [Бернштейн : 160–165; Филин 1962 : 101–103; Вступ... : 33–40; Ист. укр. мови 1979 : 101, 124].

Сучасні досягнення порівняльно-історичного мовознавства дозволяють встановити відносно хронологічну послідовність основних фонетичних і граматичних процесів у праслов'янській мові з великою достовірністю й високою надійністю. «За достовірністю й кількістю реконструйованих елементів праслов'янська мова може бути зіставлена з латинською щодо романських» [Иванов Вяч. Вс., Топоров : 152].

Наприкінці IX — на початку VIII ст. до н. е. чорноліські племена створили прообраз первісної держави — союз чотирьох племінних об'єднань (царств), відомих за античними джерелами під спільною назвою «сколоти» [Рыбаков 1979 : 218; Ист. СССР : 137–139].

Сколотський племінний союз нащадків чорноліської культури правобережного лісостепу ввійшов в обширну й поліетнічну федерацію Скіфію [Граков, Малюкова : 126; Тереножкин : 5]. Це спричинилося до того, що праслов'яни-сколоти у Скіфській державі, особливо в сусідньому зі скіфами наддніпрянському культурно-племінному ареалі (нинішні північна частина Кіровоградщини, Черкащина й Київщина), зазнали інтенсивного впливу скіфської культури — аж до повної асиміляції деяких слов'янських племен, яку вчені простежують на лінгвістичному, археологічному й етнографічному матеріалах [Трубачев 1967 : 25–33; Абаев 1949 : 151–190; 1960 : 5–7; 1965 : 54–79; Рыбаков 1948 : 99, 117; Седов 1972 : 118; Алексеева : 201–203; Ист. СССР : 160–161; Півторак : 34–35].

Скіфський вплив істотно позначився й на мовленні тогочасного праслов'янського населення Скіфії в ареалі Середньої Наддніпрянщини. Існує припущення, що він спричинив спочатку фрикативну, а потім фарингальну артикуляцію **h** замість вибухового **g**. Відомий український мовознавець О. Ткаченко пов'язував із прямим чи опосередкованим впливом скіфо-аланської мови виникнення чотирьох фонетичних рис, властивих тільки українській мові: а) сильний ікавізм (тобто наявність голосного [i] на місці колишнього [ъ] — *дід, ліс, літо, сіно* та в новозакритих складах на зразок *віз, кінь, стіл, осінь* і т. ін.); б) наявність української фонем [и], що виникла внаслідок злиття фонем **ы** та **i**; в) збереження м'якого, у тому числі й кінцевого [ц'] : *кінець, молодець, палець* тощо; г) твердість приголосного перед [e] із сильного [ъ] : *день > ден', всь > вес'* 'село' [Ткаченко : 14–25]. І все ж таки, попри значний скіфський вплив на різні аспекти життя слов'янських

племен Середньої Наддніпрянщини, глибоким і незворотним щодо їхньої мови й культури він не став.

У праслов'янській мові цього періоду (VII–III ст. до н. е.) відбувалися важливі зміни й перетворення на всіх мовних рівнях, спричинені як закономірностями внутрішнього розвитку, так і змішуванням слов'ян з іншими етномовними групами. Можна припустити, що найістотніші зрушення сталися у фонетичній системі праслов'янської мови, серед яких зазначимо такі:

- зміна (орієнтовно з VI–V ст. до н. е.) м'яких задньоязикових приголосних **g'**, **k'**, **x'** у шиплячі **дж'** (**ж'**), **ч'**, **ш'** (так звана перша перехідна палаталізація задньоязикових приголосних, яка згодом була успадкована східнослов'янськими мовами й донині зберігається в українській мові): *друг* — *друже*, *вік* — *вічний*, *дух* — *душити*;

- початок дії закону відкритого складу, за яким через постійне зростання його звучності всі закриті склади перейшли у відкриті, що привело до багатьох фонетичних перетворень: дифтонги стали монофтонгами, виникли носові голосні **ǫ** і **ę**, які згодом у старослов'янській писемності позначалися літерами **Ж** (юс великий) і **А** (юс малий);

- відбулося спрощення багатьох груп приголосних;

- з'явилися протетичні (приставні) приголосні і т. ін. [Трубачев 1977 : 13–26; 1979 : 29, 41–43; 1982 : 10–26].

Після занепаду в III ст. до н. е. Скіфської держави лісостепові праслов'янські племена змогли відмежуватися від іранського світу й відродити свої традиції та самобутню культуру [Рыбаков 1981a : 64; 1982 : 31; Ист. СССР : 161; Ист. укр. мови 1978 : 32]. Усе це знаменувало новий, післяскіфський етап праслов'янської мови, пов'язаний з близькими між собою пшеворською та зарубинецькою культурами.

Пшеворська культура (дуліби, кінець III ст. до н. е. — початок V ст. н. е.) виникла між Одером і Західним Бугом (територія сучасної Середньої та Південної Польщі) й стала етнічною основою західних слов'ян. Синхронна з нею зарубинецька культура (кінець III ст. до н. е. — II ст. н. е.) сформувалася між Західним Бугом, Прип'яттю, Россю, Тясмином та в басейнах Березини, Сожа й Десни [Максимов 1972 : 135; Этнокульт. карта... : 15; Археол. СССР : 15, 31] унаслідок складної культурно-етнічної інтеграції скелотів та південнобалтійських племен з праслов'янськими племенами південно-балтійського ареалу, які просувалися на південний схід у басейни Дністра, Прута і Дніпра. Зарубинецька культура (назва походить від села Зарубинці на Переяславщині) складалася переважно зі слов'ян, а її центр містився на Середній Наддніпрянщині — території майбутніх полян [Максимов 1972 : 117, 127, 135; 1978 : 55; Мачинский : 92; Седов 1972 : 134–135; 1979 : 76; Этнокульт. карта... : 16–17].

Наявність наприкінці I тис. до н. е. — на початку н. е. двох великих етнокультурних і, ймовірно, мовних ареалів — пшеворського та зарубинецького з їхніми численними варіантами — спричинило глибоку, незворотну й принципово нову диференціацію праслов'янської мови, яка зберігається й донині в самому існуванні західних і східних слов'янських мов. Межі між зазначеними ареалами, очевидно, часто змінювалися, проте в основному пролягали по Західному Бугу і приблизно збігалися з межею пшеворської та зарубинецької культур [Филин 1962 : 174–205; Ист. укр. мови 1979 : 119–122; Бернштейн : 69, карта 4; Седов 1979 : 54, рис. 8].

Хоч межі найдавніших діалектних зон, як правило, не збігаються з сучасними внутрішньослов'янськими лінгвістичними межами [Филин 1972 : 27], основні тенденції членування слов'янських груп намітилися ще тоді. Вірогідно, перші ознаки розмежування майбутніх західних і східних слов'янських мов з'явилися наприкінці III ст. до н. е. Вони проявилися спочатку в ледве помітних, а з часом усе виразніших відмінностях у вимові носових голосних та **ѣ**, різних рефlekсах задньоязикового **х** (як **š'** у західнослов'янському ареалі і як **s'** у східному). Згодом (приблизно в I–II ст. н. е.) відмінності між західними і східними праслов'янськими діалектами посилювалися через різну вимову сполучень **gv** і **kv** перед **i**, **e** (збереження їх у західному ареалі й перехід у **zv**, **zv** у східному), різний розвиток груп приголосних **dj**, **tj** (як **dz** (**z**), **c** у західнослов'янському ареалі і як **ж**, **ч** у східнослов'янському), неоднакову стійкість сполучень **dl**, **tl** (збереження їх у західнослов'янському ареалі й спрощення **dl** > **l**, **tl** > **l** у східнослов'янському), втрату вимови **l'** після губних **b'**, **p'**, **m'**, **v'** перед наступним **j** у західнослов'янському регіоні й збереження сполучень **bl'**, **pl'**, **ml'**, **vl'** у східнослов'янському), появою голосного **o** на початку слова на місці колишнього **je** тощо.

Розбіжності між зазначеними діалектними ареалами спостерігалися також у граматиці, лексиці, словотворенні [детальніше див.: Филин : 174–205; Іст. укр. мови 1979 : 119–122].

Отже, саме з часів зарубинецької культури почав формуватися східнослов'янський (практично праукраїнський) етнокультурний, а разом з ним і діалектний комплекс, який, зберігаючи чимало спільнослов'янських рис, протиставлявся відповідному західнослов'янському комплексові.

У II ст. н. е. зарубинецька культура зникла, і в набагато ширшому ареалі сформувалася черняхівська культура (назва від с. Черняхів Кагарлицького району, Київської області). Вона існувала з кінця II до V ст. н. е. на значній території від південного Полісся на півночі до Північного Причорномор'я на півдні й від Задунайщини на південному заході до сучасних Сумщини та Курщини на сході з широкою (150–200 км) незаселеною степовою смугою сарматських кочовищ [Баран : 152; Рыбаков 1982 : 38; Винокур : 113–132; Приходнюк : 183]. Найвірогідніше, це була поліетнічна культура, позначена провінційноримськими впливами, але провідна роль у ній, без сумніву, належала слов'янам. Вони були досить численними й густо заселяли сучасний український лісостеп. Розвиток внутрішніх економічних і соціальних стосунків, контакти з передовими середземноморськими державами сприяли появі в черняхівських племен зачатків наукових знань у галузі природничих і технічних наук. Зокрема, деякі металеві знаряддя черняхівської епохи дослідники вважають хірургічними інструментами [Симонович : 85–87; Сміленко : 43; Іст. УССР : 272]. Черняхівці створили свій оригінальний хліборобський календар, який розшифрував Б. Рыбаков [Рыбаков 1962 : 66–89]. Ще в черняхівську епоху склалася та фольклорна традиція, що пізніше виявилася в давньоруських літописах, билинах і переказах [Рыбаков 1963 : 16–18]. Існує цілком вірогідне припущення, що серед черняхівського населення почала поширюватися якась писемність. Є підстави вважати, що до цих слов'ян спорадично проникало християнство.

Черняхівською культурою на сході слов'янської прабатьківщини і пізньопшеворською в її західному ареалі фактично завершився тривалий період праслов'янської етномовної спільності, після якої настала епоха формування окремих слов'янських етносів та їхніх мов. В останній період існування

цієї спільності протягом I–V ст. н. е. у слов'янських говірках на території сучасної України, як свідчить порівняльно-історичне мовознавство, відбувалися такі фонетичні й граматичні зміни:

1. Перетворення (приблизно в I ст. до н. е. — I ст. н. е.) дифтонгів **ort, olt, ert, elt** (де **t** — будь-який приголосний), у **rot, lot, ret, let** з подовженням або без подовження голосного: \*orbota > робота.

2. Перехід (приблизно в II–III ст. н. е. задньоязыкових приголосних **г, к, х** перед **ѣ** у **дз', (> з'), ц', с'** у східному ареалі й у **dz', с', š'** у західному (так звана друга перехідна палаталіація приголосних), пор.: укр. *нога* — *на нозі*, *рука* — *в руці*, *муха* — *мусі*.

3. Завершення процесу перехідного пом'якшення і злиття спільно-слов'янських сполучень **dj, tj, kt'** у м'які шиплячі аффрикати **дж'** (іноді **ж'**), **ч'**: \*medja > *межа*, \*swětja > *свѣча*, \*nokt' > *ночь*.

4. Зміщення артикуляції загальнослов'янського звука **ы** в напрямку його зближення з артикуляцією **і** (лише в південноруських говірках).

5. Спрощення в сполученнях **dl, tl** проривних компонентів **d, t** у середині слова: прасл. \*vedla, \*sadlo, \*pletla > укр. *вела*, *сало*, *плела*.

6. Поява епентетичного **l** у сполученнях **pj, bj, mj, vj**: прасл. \*karja, zemja, \*lovjъ > укр. *капля*, *земля*, *ловлю*.

7. Початок зміни носових голосних **ѣ, ѣ** (**Ж, А**) у звичайні ротові голосні **у, 'а** (очевидно, через проміжні звуки **ц, 'а**): прасл. rѣka, rѣtъ > укр. *рука*, *п'ять* і т. ін.

В останній період існування так званої праслов'янської етномовної спільності (тобто в V–VI ст. н. е.) слов'яни, як і раніше, заселяли величезну територію від Вісло-Одерського басейну й Південної Балтики на заході до нижніх течій лівих приток Дніпра Сули, Псла і Ворскли на сході і від Прип'яті на півночі до Карпат і зони степів на півдні. Тобто, як і раніше, уся східна частина прабатьківщини слов'ян містилася лише в межах сучасної України, і поза цим простором їх ще ніде не було. Північніше Прип'яті на території сучасної Білорусі жили балтійські племена, а на північному сході, зокрема в басейнах Верхньої Оки та Верхньої Волги, — фіно-угорські племена. Отже, білоруси та росіяни як окремі етноси зі своїми мовами формувалися поза межами прабатьківщини слов'ян і фактично не мають до неї жодного стосунку. Крім того, східнослов'янські народності виникли не синхронно, а в різний час і на різних територіях. І нарешті, поява трьох східнослов'янських народів відбувалася не шляхом поділу якоїсь міфічної спільної давньоруської народності на три частини, а якраз навпаки — через інтеграцію певних етномовних ареалів у нові етномовні спільноти.

Від середини I тис. н. е. (не пізніше V–VI ст.) почали формуватися окремі слов'янські етноси та їхні мови: у західній частині праслов'янського ареалу — поляки, чехи, словаки, верхні й нижні лужичани (сорби), полаби та кашуби. Ніякої спільної для них західнослов'янської мови ніколи не було. Натомість подальший розвиток колишніх праслов'янських діалектів на території Східної Славії викликав жваву дискусію.

Від кінця XIX ст. серед частини славістів поширилося нав'язливе уявлення про те, що після закінчення спільнослов'янської (праслов'янської) епохи розпочався спільний східнослов'янський період тривалістю понад пів тисячоліття й закінчився аж в XI–XII ст. під час феодальної роздробленості Русі. Тоді нібито сформувалася єдина для всіх східних слов'ян мова, яка, за пізнішою офіційною версією комуністичних ідеологів і радянського мово-

знавства, у Київській Русі трансформувалася в мову давньоруської народності й стала основою трьох східнослов'янських мов. При цьому конкретна локалізація уявлюваної етномовної спільності в просторі й часі залишалася невідомою.

Псевдонаукова гіпотеза про східнослов'янську етномовну спільність мала низку як авторитетних прихильників, так і багато не менш відомих критиків. Найпослідовніше її пропагували О. Шахматов, М. Трубецької та польський славіст Т. Лер-Сплавінський. Підтримали її О. Соболевський, С. Кульбакін, А. Кримський, А. Москаленко, Ю. Карпенко та ін., а також зарубіжні славісти О. Гуєр, В. Вондрак, А. Брюкнер, Л. Нідерле та ін., хоч спиралися вони переважно на авторитет російських мовознавців, а не на свої особисті дослідження.

Як надуману й необґрунтовану сприйняли цю гіпотезу Ф. Міклошич, А. Мєє, Й. Шмідт, С. Смаль-Стоцький, М. Грушевський, І. Бодуєн де Куртєне, К. Німчинов, О. Синявський, Є. Тимченко, І. Огієнко, В. Ганцов, П. Ковалів, О. Горбач, Ю. Шевельов, О. Ткаченко, В. Русанівський, І. Матвіяс, Г. Півторак та ін. Ця оманлива псевдотеорія завела її прихильників у глухий кут. Адже за елементарною логікою спільна східнослов'янська народність та її мова мусили мати компактну й чітко окреслену територію, знайти яку й досі не вдалося ні українським, ні зарубіжним дослідникам.

Сучасні досягнення суспільних наук засвідчують, що в східній частині колишньої прабатьківщини слов'ян найдавніші етногенетичні процеси відбувалися в межах сучасної України (найінтенсивніше на Середній Наддніпрянщині) та південному (поліському) ареалі Білорусі.

Східна частина прабатьківщини слов'ян ще в останній період праслов'янської спільності (у II–VI ст. н. е.) поділилася на два регіони: Полісся і прилеглі південніші території заселяли слов'янські племена склавинів, а лісостеп — анти. Серед величезного племінного союзу антив були також предки сербів, болгар, македонців, словенів та ін., які під час так званого Великого переселення народів у VI ст. н. е. емігрували на південний захід і заселили Балканський півострів та суміжні землі. Після цього у східній частині слов'янської прабатьківщини залишилися тільки склавини та анти, від яких і бере початок становлення українців як окремого етносу та його мови.

Склавинами називають нащадків зарубинецької та пізньозарубинецької культур, які в межах сучасної України населяли Полісся, Волинь, Наддністрянщину та Прикарпаття. Їхня територія у VI ст. н. е. була частиною значно ширшого ареалу нової археологічної культури — праської, частину якої у східному ареалі називають корчацькою (VI–VII ст. н. е.). Найхарактерніші особливості цієї культури багато в чому продовжують і розвивають зарубинецькі та черняхівські традиції. Вона стала основою наступної культури VIII–IX ст. — луки-райковецької (назва від урочища Лука біля села Райки на р. Гнилоп'ять у Житомирській області). Ця переважно землеробська культура також була в межах сучасної України і займала територію від Прип'яті на півночі до Тясмина й середньої течії Південного Бугу на півдні та від правого берега Дніпра на сході до Прикарпаття й Закарпаття на заході. Вона органічно влилася в давньоруську (праукраїнську) культуру.

На Середній Наддніпрянщині ще від II ст. н. е. серед слов'янської частини черняхівських племен поступово сформувалося політичне об'єднання, яке згодом переросло в Антську державу на чолі з царем Божом. Вона виникла наприкінці V — на початку VI ст. н. е. в лісостеповій зоні приблизно

но між сучасним Києвом та Запоріжжям та від Південного Бугу до нижніх течій Сули, Псла і Ворскли. Археологічним еквівалентом Антської держави дослідники вважають споріднену з корчацькою пенківську культуру [Енциклопедія... : 94], назва якої походить від с. Пенківка поблизу гирла р. Тясмин. Локалізація цієї культури чітко збігається з територією розселення історичних антів [Иордан : 164]. У них, на думку М. Грушевського, «маємо предків українських племен» [Грушевський : 177].

У пенківський період тривала асиміляція іранських племен, слов'янізовані нащадки яких згодом стали важливим етнічним компонентом полян.

Із суспільно-політичного погляду Антська держава відзначалася виразним демократизмом. За свідченням візантійського історика Прокопія Кесарійського (VI ст. н. е.), «ці народи, слов'яни й анти, не підлягають одній людині, а з давніх-давен живуть у демократії; тому про все, що для них корисне чи шкідливе, вони міркують спільно» [Ист. України... : 30]. Влада царів обмежувалася народними зборами — вічем, ухвали якого були обов'язкові й для правителів.

Анти славилися як вправні вояки, які успішно воювали з готами, остготами, Візантією та аварами. Вони запозичили у своїх ворогів лук і стріли, дротики, шоломи, кинджали. Антський військово-політичний союз започаткував історію української державності.

Нащадки антів на Лівобережжі по берегах річок Десни, Сейму, Сули, Псла, Ворскли, Сіверського Дінця та їхніх приток створили у VII–VIII ст. так звану волинцівську культуру (назва від с. Волинцевого Путивльського району Сумської області), а у VIII–X ст. — роменську культуру, відкриту 1901 р. поблизу м. Ромен Полтавської губернії (нині Сумської області). На відміну від попередніх старожитностей, роменські поселення кінця I тис. н. е. належать до категорії городищ, створених з максимальним використанням природних умов для гарантування неприступності й безпеки [Археол. УССР : 201]. Роменську культуру вважають археологічним еквівалентом літописних сіверян.

Таким чином, у східнопраслов'янському ареалі праукраїнці були *єдиними спадкоємцями праслов'янської етномовної спадщини*, якою вони ніколи і ні з ким не ділилися, та зрештою на неї ніхто й не претендував аж до останньої чверті XVIII ст., коли російська імператриця Катерина II поставила все з ніг на голову, абсолютно безпідставно проголосивши історію давньої України-Руси історією Російської імперії.

Протягом VI–VII ст. на території склавинів та антів, знову ж таки у межах майбутньої України, виникли нові племінні союзи — літописні бужани, волиняни, поляни, деревляни, сіверяни, уличі, тиверці, білі хорвати та ін., яких є всі підстави називати праукраїнськими. Це були племінні союзи державницького типу, усередині яких відбувався історичний процес формування первісних народностей. У процесі їх подальшої консолідації в IX ст. виникла держава Русь, яку історики XIX ст. називали Київською Руссю. Чия була ця держава?

У традиційній російській історіографії Київську Русь уважали початковим етапом російської державності, а ліберальніші радянські ідеологи проголосили її спільною державою «трех братских народов — россиян, украинцев и белорусов». Проте для обох цих доктрин немає жодних фактичних підстав. Адже спочатку Русь (Київська Русь) складалася лише з Київської, Чернігівської та Переяславської земель, тобто вона не виходила за межі

протоукраїнської етномовної території. Тут був розташований і політичний, економічний та культурний центр держави — Київ. Отже, немає жодних сумнівів у тому, що *Київська Русь утворилася як рання протоукраїнська держава*. І у 860-х роках вона об'єднувала лише протоукраїнські племена — полян, волинян, деревлян, південних дреговиців і чернігівську частину сіверян. Лише в останній чверті IX ст., тобто майже через століття після утворення, влада київського князя поширилася спочатку на смоленських, а потім — на полоцьких та псковських кривичів і на ільменських (або новгородських) словенів. У X — XI і на початку XII ст. до неї увійшли всі землі східних слов'ян та багатьох неслов'янських племен.

Відтоді Київська Русь перетворилася на величезну й типову середньовічну імперію від Сяну до Волги, але державотворчим і об'єднувальним етносом у ній були південні русини, тобто праукраїнці. Як і в інших різноетнічних імперіях, численні етноси входили до Київської Русі по суті лише формально, і їхні землі залишалися майже незалежними від Києва.

Історична закономірність утворення політичних суб'єктів — держав і національних об'єднань, кордони яких загалом збігаються з межами відповідних етнічних територій, і імперій, до яких входять різні народи, — полягає в тому, що започатковує їх один конкретний етнос, якому й належить ця держава, незважаючи на можливе в майбутньому розширення її території землями інших етносів. Так було не тільки з національними державами (Франція, Німеччина, Чехія та ін.), але й зі світовими імперіями (наприклад, Візантійською, Османською, Російською, де державотворчим етносом були відповідно греки, турки, росіяни) [Залізняк : 127–128].

Стосовно етнічної належності Давньої Русі увагу неупередженого дослідника має привернути насамперед те, що ця держава спочатку охоплювала лише землі на Середній Наддніпрянщині, тобто не виходила за межі території, на якій жили протоукраїнці. Пізніше українська культура (часів Козаччини, Гетьманщини і сучасних українців) сформувалася на культурних традиціях південноруських (тобто протоукраїнських) літописних племен і Київської Русі. Наприклад, традиційне вбрання українських селянок — довга вишита чи мережана сорочка, спеціального крою плахта, намітка (у дівчат — вінець), постолі, — бере початок ще від одягу племінних об'єднань VIII ст., зберігалася в побуті сільського населення Київської Русі й наступних епох і майже в незмінному вигляді дійшло аж до XX ст. Так само чоловіче вбрання X ст. було вже таке, як і в українців пізнього середньовіччя. Русини носили білі сорочки, кожухи, свити, опанчі. Зовнішній вигляд київського князя Святослава Ігорьовича (942–972), описаний візантійським письменником другої половини X ст. Левом Дияконом (біла сорочка, голена борода, довгі вуса, оселедець на голові, сережка у вусі), майже не відрізняється від пізнішого запорозького козака. Та й саме козацтво як суспільна верства захисників своєї Вітчизни почало формуватися ще в Київській Русі: це й багатирські застави на межі з ворожим Степом, і багатирі з билин київського циклу, й озброєні дружини київських князів, і вільні ватаги вояків (так звані бродники та берладники), які, крім війни зі степовиками, торгували, мали мисливські й рибні промисли в заплавах Дніпра та його притоках. Дослідники вважають таких вояків пращурами козаків, адже козацтво продовжило військові традиції київських князів, у яких уже були культ меча, коня і шаблі, малинові стяги, ушанування верховних покровителів — Богородиці, архан-

гела Михаїла, святого Юрія та інших святих. Навіть українські кобзарі мали своїх попередників у Київській Русі — таких як віщий співець Боян і йому подібні.

Усі ці факти цікаві й промовисті, але для встановлення давності українців та української мови їх недостатньо, тому що визначальним показником зародження будь-якого етносу з його характерними ознаками, зокрема і з народним мовленням, є *не набір якихось етнічних ознак* (наприклад, особливості зовнішнього вигляду, одягу, жіночі прикраси, побутові деталі, українські лексеми, наявні також у санскриті або в інших архаїчних мовах, і т. ін.), а *культурна неперервність розвитку людності на певній території*. Така неперервність у розвитку слов'янських племен східної території слов'янської прабатьківщини й спостерігається від V–VI ст. н. е. і засвідчує появу нового етносу та його мови.

Етнографічні риси русинів-українців формувалися протягом багатьох віків на найдавніших слов'янських територіях Наддніпрянщини, Полісся, Галичини та Прикарпаття серед корінного слов'янського населення цього ареалу, історія якого відзначається спадкоємністю, наступністю, без будь-яких глобальних природничих або суспільних катаклізмів, які могли б зруйнувати безперервний історичний процес етномовного та культурного розвитку наших предків. Завдяки цій неперервності зберігається генетичний зв'язок між окремими фазами розвитку культури та мови даного етнічного організму протягом усього життя. Через це навіть відмінні етномовні ланки (наприклад, етнічні й мовні особливості південноруських племен VI–IX ст., населення первісної Русі в межах Київщини, Переяславщини і Чернігівщини, українців за часів Великого Князівства Литовського і Гетьманщини) є складовими і невід'ємними частинами єдиного етномовного ланцюга — історії українського народу та його мови.

Виникнення мови окремого етносу, цілком природно, відбувається разом із формуванням самого етносу — часто задовго до появи в нього писемності й державності. Це — об'єктивний процес, на який не впливає усвідомлення чи не усвідомлення конкретно людністю своєї належності до того чи того етносу, визнання чи не визнання його іншими етномовними спільнотами.

Поява своєрідних фонетичних, граматичних і лексичних особливостей, притаманних українській мові, також розтягнулася на тривалий час.

Сукупність лінгвістичних та історичних джерел дає підстави виділити у формуванні нашої мови три історичні етапи: перший — це пізній період праслов'янської мови VI–VII ст. н. е., характерні особливості якого були успадковані праукраїнськими діалектами; другий етап — поява мовних особливостей, що виникли в дописемний період формування праукраїнської мови (VIII–XI ст.), і третій етап — поява нових, переважно фонетичних особливостей, зумовлених занепадом так званих редукованих (ультракоротких) голосних *o* та *e*, які на письмі позначалися твердим (*ъ*) та м'яким (*ь*) знаками (орієнтовно кінець XI — перша половина XII ст.).

Оскільки переважна більшість української етномовної території збігалася зі східною частиною праслов'янської прабатьківщини, русини-українці успадкували матеріальну та духовну культуру своїх предків — праслов'ян цього регіону, а праукраїнська мова перейняла від праслов'янської значний лексичний фонд і чимало фонетичних та граматичних (насамперед морфологічних) рис, які в інших слов'янських мовах замінилися новими, а в нас

вони сформували найдавнішу групу українських мовних особливостей. Серед них найважливіші такі:

1. Закінчення **-у** в родовому відмінку однини певних іменників чол. роду: *солоду, меду, дому, верху*.

2. Закінчення **-ові, -еві (-сві)** в давальному відмінку однини іменників чол. роду цієї самої групи: *солодові, домові, медові*, а потім і всіх інших іменників чол. роду.

3. Чергування голосних **г, к, х** зі свистячими **з, ц, с** у давальному та місцевому відмінках однини іменників: *дѣвцѣ, служѣ, на березѣ, на рѣцѣ*.

4. Кличний відмінок іменників: *жено, друже, княже, брате, земле*.

5. Закінчення **-ої** в родовому відмінку однини прикметників жіп. роду: *доброї, святої, пагубної*.

6. Форми давального відмінка займенників: *мені, тобі (тобі), собі (собі)*.

7. Форми 3-ої ос. дієслів теперішнього і простого майбутнього часів першої дієвідміни без кінцевого **-ть**: *може, убиває, іде, живе, поучає*.

8. Закінчення **-мо** в дієсловах 1-ої ос. множини теперішнього та майбутнього часів: *даємо, поставимо, помагаємо* тощо.

Характерні риси, притаманні українській мові, формувалися й у сфері морфології, з'являлися суто місцеві слова, не відомі в інших слов'янських мовах. Усе це надавало раннім українським говорам місцевої специфіки й виразної самобутності.

Найтемнішим і найважчим для досліджень залишається середній етап від VIII ст. н. е. до появи писемних пам'яток у X–XI ст. Це понад три століття, протягом яких, без сумніву, тривав безперервний процес формування окремих слов'янських мов, але про глотогенез східних слов'ян ми не маємо жодних достовірних джерел. Порівняльно-історичні дослідження дають деякі підстави гіпотетично припустити, що протягом другої половини I тис. н. е. могли виникнути такі фонетичні особливості:

1. Повноголосся **-оро-, -оло-, -ере-**: *ворота, золото, берег*.

2. Вибуховий задньоязиковий приголосний **г** перетворився у фрикативний **γ** (кінець VI — перша половина VII ст.): *γолова, ноγа, γородити*, а потім у фарингальний **ħ**: *ħолова, ноħа, ħородити*.

3. У деяких говорах з'явилися приставні приголосні **в** і **г** на початку слів перед голосними: *восінь, возеро, вухо, госінь, гозеро, говес* (можливо, ще в племінних діалектах волинян і деревлян).

4. Давні голосні **ы** та **і** злилися в специфічно українське **и** (від IX — X до XII ст.).

5. Відбулося взаємне зближення ненаголошених голосних **е** — **и**: (переважно на Середній Наддніпрянщині): *ве<sup>н</sup>сна, се<sup>н</sup>ло, зе<sup>н</sup>лений, ве<sup>н</sup>ликий, ожи<sup>е</sup>ве* і т. ін.

6. Голосна фонема **е** після **ж, ч, ш, й** перед наступною споконвічно твердою приголосною перейшла в **о**: *женатий — жонатий, человек — чоловік, его — його, пшено — пионо* (IX–X ст.).

7. Так званий ять (тобто специфічний дифтонг **іє**, який на письмі позначався літерою **ѣ**) на більшій частині української етнічної території перетворився на **і**, й замість *віѣче, грѣх, діѣти, лѣс, діѣд, лесок, дедок* стали вимовляти *віче, гріх, діти, ліс, лісок, дідок* (X — перша половина XI ст.) та ін.

Характерні риси, притаманні українській мові, формувалися також у сфері морфології, а в лексиці з'являлися суто місцеві слова, не відомі в інших слов'янських ареалах.

Завершальний етап формування української мовної системи кінця XI – першої половини XII ст. ознаменувався занепадом редукованих голосних у всіх слов'янських мовах. Унаслідок цього процесу перестав діяти фонетичний закон відкритого складу, що привело до таких наслідків:

1. Голосні **о, е** в нових закритих складах перейшли в **і**: *во-ль* → *віл*, *ко-нь* → *кінь*, *но-чь* → *ніч*.

2. Замість давніх сполучень **-рѣ-, -ръ-, -ль-** з'явилися нові **-ри-, -ли-**: *кривавий*, *гриміти*, *глитати*.

3. Приголосний **л** у певних позиціях перейшов у короткий напівголосний **-й-**: *воўна*, *воўк*, *поўний*, *тоўстий*, *моўчати*.

4. Відбулося пом'якшення суфіксів **-зкий, -ский, -цкий**: *узкий* — *узкий* (подекуди *вузький*), *братский* — *братський*, *женский* — *женський*.

5. Подовження приголосних у словах з кінцевими **-не, -ня, -ню**: *сбожие*, *зеле*, *житие*, *судия*, *ночию* → *збіжся*, *зілля*, *життя*, *суддя*, *ніччю* та ін.

6. Ствердіння напівпом'якшених приголосних перед **-е, -и**: *ве'сна* — *весна*, *ве'ликий* — *великий*, *д'ень* — *день*, *с'ила* — *сила*, *д'ер'ево* — *дерево* і т. ін. (кінець XI — початок XII ст.).

Таким чином, рубіж XI–XII ст. можна умовно визнати завершенням формування української мови як цілісної системи й початком нового етапу її історії, коли вона в народнорозмовному варіанті набула переважно всіх притаманних їй рис.

Появу й розвиток конкретної мови, зокрема й української, можна умовно порівняти з життям людини, протягом якого вона переживає різні етапи (дитинство — юність — молодість — зрілість), але при цьому залишається тією самою особистістю.

На зорі своєї історії українська мова, звичайно ж, істотно відрізнялася від мови XI–XII ст. і тим більше від мови наступних епох. На початковому етапі в ній ще переважали праслов'янські риси східного ареалу слов'янської прабатьківщини, але з плином часу з'являлися й нові (насамперед фонетичні та лексичні, а також і граматичні).

На подальших історичних етапах під дією внутрішньомовних законів розвитку, субстратів, міжмовних контактів, політичної історії й т. ін. українська мова поступово набувала тих притаманних їй особливостей на всіх мовних рівнях, які вирізняли її серед інших слов'янських мов. На її історію великий вплив мали також різноманітні соціолінгвістичні чинники, зумовлені входженням українських земель до різних державних утворень, неоднаковим рівнем етнічної й національної самосвідомості українців на різних історичних етапах і в різних етнодіалектних ареалах тощо.

Українська літературна мова має свою оригінальну історію, яка складається з двох періодів: староукраїнської писемно-літературної мови (XI — кінець XVIII ст.) на основі церковнослов'янської мови української редакції і сучасної української літературної мови на народній основі, започаткованої І. Котляревським та його попередниками І. Некрашевичем, О. Лобасевичем та К. Кондратовичем.

## ЛІТЕРАТУРА

- Абаев В. И. Дохристианская религия алан. *XXV Междунар. конгр. востоковедов: Докл. делегации СССР*. Москва : Изд-во вост. лит, 1960. С. 5–7.
- Абаев В. И. Скифо-европейские изоглоссы на стыке Востока и Запада. Москва : Наука, 1965. 168 с.

- Абаев В. И. Скифский язык. *Осетинский язык и фольклор*. Москва; Ленинград : Изд.-во АН СССР, 1949. Т. 1. С. 151–190.
- Алексеева Т. И. Этногенез восточных славян по данным антропологии. Москва : Изд.-во МГУ, 1973. 330 с.
- Археология Украинской ССР: в 3 т. Т. 3 : Раннеславянский и древнерусский периоды. Киев : Наук. думка, 1986. 575 с.
- Баран В. Д. Черняхівська культура. Київ : Наук. думка, 1981. 262 с.
- Бернштейн С. Б. Очерк сравнительной грамматики славянских языков. Москва : Изд.-во АН СССР, 1961. 350 с.
- Винокур И. С. Черняховские племена на Днестре и на Дунае. *Славяне на Днестре и Дунае*. Киев : Наук. думка, 1983. С. 105–135.
- Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов /за ред. О. С. Мельничука. Київ : Наук. думка, 1966. 596 с.
- Горнунг Б. В. Из предыстории образования общеславянского языкового единства. Москва : Изд.-во АН СССР, 1963. 143 с.
- Грушевський М. Історія України-Руси. Київ : Наук. думка, 1991. 736 с.
- Енциклопедія історії України : в 10 т. Київ : Наук. думка, 2003. Т. 1. 688 с.
- Залізник Л. Від склавинів до української нації. Київ : Бібліотека українця, 2004. 254 с.
- Иванов Вяч. Вс., Топоров В. Н. Лингвистические вопросы славянского этногенеза (в связи с реконструкцией праславянских текстов). *Славянское языкознание. IX Междунар. съезд славистов (Киев, сент. 1983 г.) : Докл. сов. делегации*. Москва : Наука, 1983. 324 с.
- Історія УРСР. Київ : Наук. думка, 1981. Т. 1. 496 с.
- Історія України в документах і матеріалах. Т. 1: Київська Русь і феодальні князівства XII–XIII століть / уклад. М. Н. Петровський. АН УРСР. Інститут історії України. Київ : Рад. шк., 1946. 309 с.
- Історія української мови. Морфологія. Київ : Наук. думка, 1978. 539 с.
- Історія української мови. Фонетика. Київ : Наук. думка, 1979. 367 с.
- Максимов Е. В., Русанова И. П. Зарубинецкая культура. *Проблемы этногенеза славян*. Киев : Наук думка, 1978. С. 39–56.
- Максимов Е. В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. Киев : Наук. думка, 1972. 184 с.
- Мачинский Д. А. К вопросу о территории обитания славян в I–VI веках. *Археол. сб. Гос. Эрмитажа*. 1976. Вып. 17. С. 52–100.
- Півторак Г. П. Праслов'янська епоха у світлі сучасних наукових даних. *Мовознавство*. 1982. № 2. С. 32–42.
- Приходнюк О. М. Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI–IX ст. н. е. Київ : Наук. думка, 1980. 152 с.
- Рыбаков Б. А. Геродотова Скифия. Москва : Наука, 1979. 246 с.
- Рыбаков Б. А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. Москва : Изд.-во АН СССР, 1963. 361 с.
- Рыбаков Б. А. Исторические судьбы праславян. *История, культура, этнография и фольклор славянских народов. VIII Междунар. съезд славистов : Докл. сов. делегации*. Москва : Наука, 1978. С. 182–196.
- Рыбаков Б. А. Календарь IV в. из земли полян. *Сов. археология*. 1962. № 4. С. 66–89.
- Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. Москва : Наука, 1982. 589 с.
- Рыбаков Б. А. Новая концепция предыстории Киевской Руси : Тезисы. *История СССР*. 1981a. № 1. С. 55–75.
- Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси. Москва : Изд.-во АН СССР, 1948. 793 с.
- Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. Москва : Наука, 1981b. 606 с.
- Седов В. В. Происхождение и ранняя история славян. Москва : Наука, 1979. 155 с.
- Седов В. В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья. Москва : Наука, 1970. 200 с.

- Седов В. В. Формирование славянского населения Среднего Поднепровья. *Сов. археология*. 1972. № 4. С. 116–130.
- Симонович Е. О. Хірургія в черняхівську епоху. *Середні віки на Україні*. Київ : Наук. думка, 1971. Вип. 1. С. 85–87.
- Словообразование. Этимология. Этническая интерпретация. Москва : Наука, 1968. 289 с.
- Сміленко А. Т. Слов'яни та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї (II–XIII ст.). Київ : Наук. думка, 1975. 208 с.
- Тереножкин А. И. Предскифский период на Днепровском Правобережье. Киев : Изд-во АН УССР, 1961. 248 с.
- Ткаченко О. Б. Українська фонетика на історико-типологічному тлі. *Мовознавство*. 1998. № 2–3. С. 14–25.
- Топоров В. Н. К древнебалканским связям в области языка и мифологии. *Балканский лингвистический сборник*. Москва : Наука, 1977. С. 40–58.
- Трубачев О. Н. «Старая Скифия» Геродота и славяне: лингвистический аспект. *Вопр. языкознания*. 1979. № 4. С. 20–43.
- Трубачев О. Н. Из славяно-иранских лексических отношений. *Этимология 1965*. Москва : Наука, 1967. С. 3–81.
- Трубачев О. Н. Лингвистическая периферия древнейшего славянства: Индоарийцы в Северном Причерноморье. *Вопр. языкознания*. 1977. № 6. С. 13–26.
- Филин Ф. П. Образование языка восточных славян. Москва; Ленинград : Изд-во АН СССР, 1962. 294 с.
- Филин Ф. П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков: ист.-диалектол. очерк. Ленинград : Наука, 1972. 655 с.
- Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. Киев : Наук. думка, 1985. 184 с.
- Goląb Z. «Kentum» elements in Slavic. *Lingua Poznaniensis*. 1972. T. 16. S. 53–82.
- Goląb Z. Stratyfikacja słownictwa prasłowiańskiego a zagadnienie etnogenezy Słowian. *Rocz. slawistyczny*. 1977. T. 38. N 1. S. 15–30.

Дата надходження до редакції: 11.03.2025

Дата надходження після доопрацювання: 07.04.2025

Дата затвердження редакцією: 10.04.2025

## REFERENCES

- Abaev V. I. (1949). Skifskij iazyk. *Osetinskij yazyk i fol'klor*. Moscow; Leningrad: Izdatel'stvo AN SSSR. Vol. 1, 151–190. [In Russian].
- Abaev V. I. (1960). Dohristianskaya religiya allan. *XXV Mezhdunarodnyi kongress vosto-kovedov: Doklady delegacii SSSR*. Moscow: Izdatel'stvo vostochnoj literatury, 5–7. [In Russian].
- Abaev V. I. (1965). Skifo-evropeyskie izoglossy na styke Vostoka i Zapada. Moscow: Nauka. [In Russian].
- Alekseeva T. I. (1973). Etnogenez vostochnyh slavyan po dannym antropologii. Moscow: Izdatel'stvo MGU. [In Russian].
- Arheologiya Ukrainkoj SSR: in 3 vol. Vol. 3: Ranneslavyanskij i drevnerusskij periody. (1986). Kyiv: Naukova dumka. [In Russian].
- Baran V. D. (1981). Cherniakhivska kultura. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
- Bernshtein S. B. (1961). Oчерк sravnitel'noi grammatiki slavyanskikh yazykov. Moscow: Izdatel'stvo AN SSSR. [In Russian].
- Entsyklopediia istorii Ukrainy: in 10 vol. (2003). Vol. 1. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
- Etnokulturna karta terytorii Ukrainkoj RSR v I tys. n. e. (1985). Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
- Filin F. P. (1962). Obrazovanie yazyka vostochnyh slavyan. Moscow; Leningrad: Izdatel'stvo AN SSSR. [In Russian].

- Filin F. P. (1972). Proiskhozhdenie russkogo, ukrainskogo i belorusskogo yazykov: Istoriko-dialektologicheskij ocherk. Leningrad: Nauka. [In Russian].
- Golab Z. (1972). «Kentum» elements in Slavic. *Lingua Poznaniensis*, (16), 53–82.
- Golab Z. (1977). Stratyfikacija słownictwa prasłowiańskiego a zagadnienie etnogenezy Słowian. *Rocznik slawistyczny*, 38 (1), 15–30.
- Gornung B. V. (1963). Iz predystorii obrazovaniya obshchesslavyanskogo yazykovogo edinstva. Moscow: Izdatel'stvo AN SSSR. [In Russian].
- Hrushevskiy M. (1991). Istoriiia Ukrainy-Rusy. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
- Istoriiia ukrainskoi movy. Fonetika. (1979). Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
- Istoriiia ukrainskoi movy. Morfolohiia. (1978). Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
- Istoriiia Ukrainy v dokumentakh i materialakh. (1946). Vol. 1: Kyivska Rus I feodalni kniazivstva XII–XIII stolit. Petrovsky M. N. (Comp.). 2nd ed. Kyiv: Radianska shkola. [In Ukrainian].
- IstoriiiaUSSR. (1981). Kyiv: Naukova dumka. [In Russian].
- Ivanov Viach. Vs., Toporov V. N. (1983). Lingvisticheskie voprosy slavyanskogo etnogeneza (v svyazi s rekonstrukciej praslavyanskikh tekstov). *Slavyanskoe yazykoznanie. IX Mezhdunarodnyi s'ezd slavistov (Kyiv, sentiabr' 1983 g.): Doklady sovetskoj delegatsii*. Moscow: Nauka, 152–169. [In Russian].
- Machinskii D. A. (1976). K voprosu o territorii obitaniia slavyan v I–VI vekah. *Arheologicheskij sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, (17), 52–100. [In Russian].
- Maksimov E. V. (1972). Srednee Podneprov'e na rubezhe nashej ery. Kyiv: Naukova dumka. [In Russian].
- Maksimov E. V., Rusanova I. P. (1978). Zarubineckaya kul'tura. *Problemy etnogeneza slavyan*. Kyiv: Naukova dumka, 39–56. [In Russian].
- Pivtorak H. P. (1982). Praslovianska epokha u svitli suchasnykh naukovykh danykh. *Movoznavstvo*, (2), 32–42. [In Ukrainian].
- Prykhodniuk O. M. (1980). Arkheolohichni pamiatky Serednioho Prydniprov'ia VI–IX st. n. e. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
- Rybakov B. A. (1948). Remeslo Drevnej Rusi. Moscow: Izdatel'stvo AN SSSR. [In Russian].
- Rybakov B. A. (1962). Kalendar' IV v. iz zemli polyan. *Sovetskaya arheologiya*, (4), 66–89. [In Russian].
- Rybakov B. A. (1963). Drevnyaya Rus'. Skazaniya. Byliny. Letopisi. Moscow: Izdatel'stvo AN SSSR. [In Russian].
- Rybakov B. A. (1978). Istoricheskie sud'by praslavian. *Istoriya, kul'tura, etnografiya i fol'klor slavyanskikh narodov. VIII Mezhdunarodnyj s'ezd slavistov: Doklady sovetskoj delegatsii*. Moscow: Nauka, 182–196. [In Russian].
- Rybakov B. A. (1979). Gerodotova Skifiya. Moscow: Nauka. [In Russian].
- Rybakov B. A. (1981a). Novaya koncepciya predystorii Kievskoj Rusi: Tezisy. *Istoriya SSSR*, (1), 55–75. [In Russian].
- Rybakov B. A. (1981b). Iazychestvo drevnih slavyan. Moscow: Nauka. [In Russian].
- Rybakov B. A. (1982). Kievskaya Rus' i russkie kniazhestva XII–XIII vv. Moscow: Nauka. [In Russian].
- Sedov V. V. (1970). Slavyane Verhnego Podneprov'ya i Podvin'ya. Moscow: Nauka. [In Russian].
- Sedov V. V. (1972). Formirovanie slavyanskogo naseleniya Srednego Podneprov'ya. *Sovetskaya arheologiya*, (4), 116–130. [In Russian].
- Sedov V. V. (1979). Proiskhozhdenie i ranniaya istoriya slavyan. Moscow: Nauka. [In Russian].
- Slovoobrazovanie. Etymologiya. Etnicheskaya interpretaciya. (1968). Moscow: Nauka. [In Russian].
- Symonovych E. O. (1971). Khirurhiia v Cherniakhivsku epokhu. *Seredni viky na Ukraini*. (1), 85–87. [In Ukrainian].

- Terenozhkin A. I. (1961). Predskifskij period na Dneprovskom Pravoberezh'e. Kyiv: Izdatel'stvo AN USSR. [In Russian].
- Tkachenko O. B. (1998). Ukrainska fonetyka na istoryko-typolohichnomu tli. *Movoznavstvo*, (2–3), 14–25. [In Ukrainian].
- Toporov V. N. (1977). K drevnebalkanskim svyazyam v oblasti yazyka i mifologii. *Balkanskij lingvisticheskij sbornik*, 40–58. [In Russian].
- Trubachev O. N. (1967). Iz slavyansko-iranskikh leksicheskikh otnoshenij. *Etymologiya* 1965. Moscow: Nauka, 25–33. [In Russian].
- Trubachev O. N. (1977). Lingvisticheskaya periferiya drevneyshego slavianstva: Indoarii v Severnom Prichernomor'e. *Voprosy iazykoznanii*, (6), 13–26. [In Russian].
- Trubachev O. N. (1979). «Staraya Skifiia» Gerodota i slavyane: Lingvisticheskij aspekt. *Voprosy yazykoznanii*, (4), 20–43. [In Russian].
- Vinokur I. S. (1983). Cherniakhovskie plemena na Dnestre i na Dunae. *Slavyane na Dnestre i Dunae*. Kyiv: Naukova dumka, 105–135. [In Russian].
- Vstup do porivnialno-istorychnoho vyvchennia slovianskykh mov. (1966). O. S. Melnychuk (Ed.). Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
- Zalizniak L. (2004). Vid sklavyniv do ukrainskoi natsii. Kyiv: Biblioteka ukrainsia. [In Ukrainian].

Received: 11.03.2025

Received in revised form: 07.04.2025

Accepted: 10.04.2025

**Hryhoriy PIVTORAK**

O. O. Potebnia Institute of Linguistics of the National Academy of Sciences  
of Ukraine

Kyiv, Ukraine

Email: muzling@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-0646-694X>

**ONCE AGAIN ON THE AGE OF THE UKRAINIAN LANGUAGE**

This article explores the origin and early history of the Ukrainian language. It emphasizes that Ukrainian began to form concurrently with other Slavic languages following the disintegration of the Proto-Slavic ethnolinguistic community in the mid-1st millennium AD. Although reliable data on the earliest history of the Slavs and their language is lacking, it can be hypothetically reconstructed through comprehensive research involving ancient archaeological cultures and linguistic evidence. Historical accounts suggest that every ethno-tribal community typically had its own language. According to scholarly data, the Slavs emerged on the historical stage no earlier than the late 3rd millennium BC, across a broad expanse of Europe — from the Vistula–Oder basin in the west to the lower courses of the Dnieper's left tributaries in the east, and from the Pripyat River in the north to the steppe zone in the south. Thus, the entire eastern area of the Slavic homeland lay within the borders of present-day Ukraine. Many researchers identify the Trzciniec–Kômariv culture (15th–11th centuries BC) as the archaeological equivalent of the early Slavs. It was succeeded in this region by a succession of Proto-Slavic agricultural and pastoral cultures. From the 5th–6th centuries AD, their cultural continuity can be traced without interruption. During the 7th–8th centuries, predominantly Proto-Ukrainian state-like tribal unions emerged, whose consolidation eventually led to the formation of the early Ukrainian polity known as Rus' (Kyivan Rus'). The history of the vernacular Ukrainian language is commonly divided into three stages: the adoption and assimilation of Proto-Slavic ethnolinguistic heritage (6th–7th centuries); the linguistic features of the pre-literary period (8th–10th centuries); and the emergence of new, mainly phonetic, traits caused by the reduction and loss of the ultra-short vowels **o** and **e** (written as **ъ** and **ь**), starting in the late 11th and continuing into the first half of the 12th century.

**Keywords:** Slavs, archaeological culture, Slavic homeland, Proto-Slavic language, ethnic groups, ethnogenetic processes, Antes, Sclaveni, Proto-Ukrainians, ethnogenesis, glottogenesis, cultural continuity, tribal unions, ethnolinguistic heritage.